

ŠABRŠULŮV EPISÉMION A SPONTÁNNÍ MLUVENÉ TEXTY

Giorgio Cadorini

Slezská univerzita v Opavě

1.1: Profesor Jan Šabršula je známý nejen svými vědeckými pracemi, ale i důmyslnou terminologií, kterou v ní nacházíme. Mnoho badatelů Šabršulovy termíny nemá rádo, protože se jim zdají nadbytečné. Vždyť i velký inovátor lingvistiky, jakým je Noam Chomsky, zdůraznil nutnost zachovat jednotnou terminologii v rámci různých lingvistických škol.

Šabršula na svou obranu zdůrazňuje, že jeho termíny jsou nové v obou složkách každého slova: *signifié* i *signifiant* – jejich obsah je natolik součástí nového lingvistického pojetí, že si vyžaduje zavedení nových výrazů. Jedním z originálních rysů Šabršulova pojetí je to, že věnuje velkou pozornost jazyku jako nástroji zaměřenému v první řadě k ústnímu vyjadřování. Toto vědomí se plně odráží v Šabršulově členění jazyka, kde je dobře vidět, že jeho terminologie není pouhým přejmenováním.

Nebylo tedy náhodou, že když jsem hledal jazykovou teorii schopnou přesvědčivě osvětlit rozbor spontánních mluvených textů, mohl jsem ocenit pronikavost Šabršulova pojetí. Proto jsem převzal pojmy (tedy i termíny) *diskurz* a *episémion* pro záměr vybudovat syntax spontánního projevu na základě autentických materiálů mimo tradici vzniklé na základě rozborů psaných textů. Tyto pojmy jsem tedy začlenil do metodologického rámce, který jsem vypracoval pro svou disertační práci (Cadorini, 1999).

2.1: Prvním úkolem rozboru každého textu, včetně spontánní mluvené řeči, je určení jednotek, ze kterých je sestaven. Že při tom nelze spoléhat na tradiční přístupy lingvistiky, které vznikly při studia psaného slova, dokládají české badatelky, které se tímto úkolem zabývaly (Brčáková, 1973: 225; Müllerová, 1994: 23). Podstatný je postřeh, že

v mluveném textu nefungují bez problémů dva znaky věty, její relativní syntaktická a významová úplnost a intonační signalizace této úplnosti (srov. MATHESIUS, 1947), vyjádřená v písmu tečkou. (Müllerová, 1994: 23, verzálky autorčiny).

Sociologové v rámci etnometodologie – vědecký obor od kterého lingvistika převzala zájem o nahrané spontánní mluvené texty – vyřešili nesnáz tím, že si pomohli mimojazykovým činitelem. Přirozenou hranici našli ve střídání účastníků rozhovoru, takže se jejich základní jednotkou stala replika (Franceschini, 1998: 30). Toto řešení je určitě dostačující pro účely sociologického výzkumu, kde zájem o strukturu textu je druhořadý vůči popisu chování zúčastněných osob.

Naopak lingvisté Bosák a Camutaliová, v rámci teorie dialogu, vedle neobsahové jednotky – repliky – kladou jednotku obsahovou – promluvu, které se nemusí vzájemně krýt v tom smyslu, že replika může obsahovat víc promluv (Bosák-Camutaliová, 1967; Müllerová, 1994: 19).

2.2: Avšak i když rozhovor probíhá v klidu a účastníci mají možnost dořci vstupy, obsahové i syntaktické navazování nemusí dodržovat hranice jednotlivých replik. Následně Dagmar Brčáková mluví raději o ‚nadvýpovědních celcích‘, které spojují všechny výpovědi, jež obsahují ‚nějakou minimální informaci, která byla zahrnuta v jedné z předchozích výpovědí‘ (Brčáková 1973: 226-227). Takový celek se sice dobře vymezuje i ve spontánním projevu, ale nelze se přitom omezovat na pouhý syntagmatický sled jazykových prvků, protože navazování nezřídka spojuje výpovědi mezi sebou značně vzdálené (Brčáková, 1973: 229). Zejména u nosných témat rozhovoru lze počítat s jejich neustálým návratem během celé komunikační události.

Olga Müllerová proto odlišuje čistě obsahové členění od obsahově-pragmatického (Müllerová 1994: 40-89). První je založeno na velkých ‚tematických blocích‘ (TB). Mluvíci však zpracovávají dané téma postupně a vedení konkrétními cíli sdělují obsah po dávkách. Tyto menší účelové úseky tvoří ‚obsahově-pragmatické celky‘ (OPC), které mohou být do jisté míry komplexní. Proto se jejich nejmenším částem říká ‚obsahově-pragmatické jednotky‘ (OPJ).

Obsahově-pragmatickou jednotku (OPJ) vymezujeme jako takový úsek textu, jímž mluvčí sděluje nějakou syntakticky a významově relativně ucelenou část OPC a jehož vyslovením sleduje nějaký elementární komunikační cíl (jejich soupis a klasifikaci srov. např. u MÜLLEROVÉ, 1979-1983). (Müllerová 1994: 45, verzálky autorčiny)

Pro všechny tyto jednotky – TB, OPC, OPJ – platí do stejné míry, že hranice jsou často nejasné a že jejich části mohou být považovány za části sousedních jednotek.

Kromě těchto dělení se autorka zabývá i syntaktickým členěním neřízených projevů, ale v tomto případě vychází z přístupů, které uplatňuje funkcionální strukturalismus pro psané texty. Když autorka pojednává o postojích badatelů při zkoumání, si sice stěžuje, že

Chceme-li charakterizovat podstatné vlastnosti mluveného textu, nemůžeme se odpoutat od představy, jakou máme o charakteristických vlastnostech textu písemného. Vždy provádíme (vědomě či mimoděk) srovnání obou druhů textů, přesněji řečeno, při poznávání mluveného textu srovnáváme s obdobným pomyslným textem písemným. [...] Je tomu tak proto, že každý, i profesionální uživatel jazyka je vyškolen (lépe či hůře) v práci s písemnými texty [...]. Z toho mimo jiné plyne i představa, že psaný text je správný (spisovný) a mluvený může být nesprávný (nespisovný). (Müllerová, 1994: 24-25)

Když však sama má provést syntaktický rozbor, alternativní přístupy vyloučí.

I kdybychom uvažovali o vytvoření samostatné parolové lingvistiky, jak to požaduje SKALIČKA, 1948, musela by její syntaktická složka mít společnou platformu s lingvistikou systémovou. Písemný a mluvený text jsou jistě dvě samostatné realizace jazykového systému češtiny s velmi rozdílnými vlastnostmi, z nichž jedna nemůže být hodnocena na pozadí druhé (text písemný není předlohou, podle níž by se mohl hodnotit text mluvený), ale jejich srovnávání lze považovat za účinnou metodu vysvětlování jejich charakteristických vlastností. (Müllerová, 1994: 41, pozn. 2, verzálky autorčiny)

2.3: Lze sice souhlasit s představou společné platformy pro spisovný a mluvený spontánní jazyk, ale ještě není dokázáno, že platformou nejvhodnější pro obě varianty

je platforma vybudována na míru pro písemný řízený text. Už Komenský poukázal na určitou vzájemnou samostatnost mezi oběma způsoby vyjadřování.

Zákony tvoření řeči jsou mluvnická pravidla dobře sestavená pro veškerou potřebu složení řeči, a to jak ty, které jsou popsány knihami, tak i ty, které nabývají platnost pouhým užíváním ze strany lidu.

(*Leges sermonis formandi, sunt regulae grammaticae bene structae, ad omnem sermonis texendi necessitatem: sive quidem illae descriptae libris, sive solo populi usu vigentes.* – Comenius, 1657b: §II.18; kurzívy autorovy)

Toto tvrzení se nám zdá přijatelnější než opakování poukazu na blíže neurčenou celkovou tendenci k neuspořádanosti mluveného spontánního textu (Müllerová, 1994: 61, 74, 75), který nakonec prozrazuje nedostatečnost tradiční mluvnice pro výklad pozorovaných jazykových jevů.

Také Vladimír Skalička po uvedeném příspěvku neopustil úplně představu o větší roli parolové lingvisty a vrátil se k tomu o 12 let později v stati, kterou často citují spíše jako první moderní výskyt jazykové jednotky větší než věta v pražské lingvistice. Zde, i když autor nerozlišuje mezi písemným či ústním textem, na jednom místě popisuje zřetelně spontánní projev a jeho typický aditivní postup.

Než začnu mluvit, vím již, co řeknu. V průběhu promluvy tento celkový význam promluvy udržuji, i když jej měním podle toho, jak posluchač na můj projev reaguje. A zakončím promluvu s významem poněkud odchylným od významu, který měla na svém začátku, přece však v podstatě nezměněným. (Skalička, 1960: 243)

Že Skalička chtěl pro promluvu nalézt i hlediska zásadně jiná než tradiční jazykověda, je dobře vidět na následujícím úryvku, i když jeho slova by se hodila i pro běžný písemný text.

Třetí konečně prostředek, který váže věty syntakticky, je poukaz, navázání. Některý prvek jedné věty se nějak váže na některý prvek druhé věty a tím se naznačuje, jaká je asi souvislost obou vět. Prostředky jsou tu nejrůznější. Opakují se jednotlivá slova a tím se ukazuje, že jde o tutéž věc. Zachovává se stejný podmět. Zájmeno ukazuje na některé slovo předchozí věty. Opakuje se též význam s pozměněným názvem. Slovosled dosvědčuje, že jádro výpovědi je východiskem pro další větu atd. Souvislosti se tedy naznačují rekurencí různé podoby. (Skalička, 1960: 248)

Potřebu lingvistiky založené na autentických textech vyjadřuje také Rita Franceschini. Cestu k dosažení tohoto účelu vidí v přizpůsobení nástrojů, které vypracovala sociologická etnometodologie (na jejíž inspiraci se odvolává i Olga Müllerová) pro konverzační analýzu. Švýcarská lingvistka dokonce nazývá sám nový obor ‚konverzační analýza‘.

Následně termínem *konverzační analýza* rozumíme tu větev lingvistického bádání

- 1) která je založena na údajích z interakcí různého druhu, které se odehrály skutečně (nahrály a přepsaly) a
- 2) která se pokouší o vydělení pravidel (či struktur či principů), jimiž se mluvčí nechávají vést, když interagují, na kterékoli jazykové rovině.

(Quindi, con *analisi conversazionale* intenderemo qui quella branca di ricerche linguistiche 1) che si basa su dati di interazioni di vario tipo concretamente avvenute (registrate e trascritte) e 2) che cerca di enucleare le regole (o strutture o principi) da cui i parlanti si lasciano guidare quando interagiscono, a qualsiasi livello linguistico. – Franceschini, 1998: 21; kurzíva autorčina)

3.1: Tradiční postup při syntaktickém rozboru není tedy v souladu s cílem vybudovat syntax spontánního projevu na základě autentických materiálů. Jak jsme už viděli (§2.1), ani členění na základě intonace není spolehlivé. Ztotožnění jednotky s replikou dialogu nejenže nesouhlasí s tematickou strukturou, ale navíc odporuje celistvosti dialogického textu.

V rámci rozboru neřízeného projevu tedy, nejvyšší jednotku členění nazývám *diskurz*. Přijímám tím návrh Skaličkův a zároveň doporučení Šabršulova (Skalička, 1960: 242-243; Šabršula a kol., 1983: 19-20). Jedná se o celek s vlastním významem ústícím v dosažení jistého výsledku obecnějších rozměrů („v rozchod, ve smír, v objasnění problému, v usnesení, ve shrnutí diskuse atd.“ – Skalička, 1960: 242-243) – podle Kořenského terminologie s jistým komunikačním efektem (Kořenský a kol., 1987: 31-32). Konkrétně tímto termínem budeme označovat celkový úsek určený k rozboru, jehož ucelenost mají zaručit kritéria stanovená na základě popisu celkové komunikační události.

Zmínka o výsledku diskurzu poukazuje zřejmě na obsahově-pragmatický plán. Popis komunikační události, jejíž jazykovou složkou je zkoumaný diskurz, bude muset proto vykládat i toto hledisko a nejlépe to bude pomocí aparátu vypracovaného budějovickou skupinou (Kořenský a kol., 1987).

3.2: Pro čistě syntaktický plán se obracíme na Šabršulův *episémion*.

Při rozlišování jazykových rovin vycházíme z hlediska funkčního. Nejnižší rovinu představují nevýznamové distinktivní jednotky, vyšší rovinu dílčí jazykové znaky (semiony a jejich konstituenty), další vyšší rovinou je rovina znaku výpovědního, *episemionu*, sama dále členěná. (Šabršula, 1986: 327)

Jeho definice je sice stručná, ale zároveň umožňuje zahrnout jevy povrchově mezi sebou vzdálené, dokonce spojuje jazykové prvky s nejazykovými.

Episemion může konstituovat promluvu nebo může být složkou promluvy. Rozlišujeme *episemiony* simplexní, elementární („elementární sémiologické reakce“ realizované, omezujeme-li se na prostředky jazykové, jednoduchou větou nebo jejím jednoslovným „ekvivalentem“) a *episemiony* komplexní (souvětí, složité souvětí, celý komplex konstituující ucelenou promluvu).

Z nejazykových prostředků funguje jako *episemion* gesto, písknutí, signál dopravního řádu, dopravní značka umístěná v konkrétní situaci... (Šabršula, 1986: 328)

Episémion může tedy být celým textem nebo slovem nebo členícím signálem. Může mít fonologickou podobu a nemusí, dokonce nevyžaduje vůbec zvukovou složku. Tato pružnost ho předurčuje k úloze základní jednotky spontánního mluveného projevu (a komunikační události vůbec).

Jeho pružnost zároveň vyžaduje zavedení základní typologii *episémionů*, než provedeme rozbor konkrétního diskurzu. Nejjednodušší dělítka vede mezi výpovědními jednotkami jazykovými a nejazykovými. Odpovědí může být například i posunek, bez kterého pokračování rozhovoru nelze pochopit. To jsou však krajní případy a redundance v přirozených diskurzech i logický sled zpravidla pomáhají při doplňování funkcí nezaznamenaných v nahrávce. Ale kromě posunků se můžeme setkat s nefonologickými zvukovými znaky a ty zaznamenány jsou. Takže první tři druhy *episémionů* budou: nejazykové neakustické, nejazykové akustické a jazykové.

Protože nejazykové jednotky mohou být začleněny do vyšších celků ve velké většině jazykových, budou nás zajímat i z hlediska syntaxe diskurzu. Tím jsme otevřeli další otázku: episémiony mají více úrovní složitosti – může jimi být foném, slabika, věta, celý diskurz. Úkolem syntaktického rozboru bude i rozlišování jednotlivých rovin.

4.1: Nejvyšší rovinu výpovědní, s aktuálním významem, jsme ztotožnili s diskurzem, který se vyděluje v rámci popisu komunikační události. Pro střední roviny souhlasím s Müllerovou a s budějovickým kolektivem, že je víc přínosný jejich výklad z hlediska obsahově-pragmatického, kde je lépe vidět úloha komunikativních funkcí. Protože mezi episémiony a sémiony probíhá hranice mezi rovinou jednotek významových výpovědních a rovinou jednotek významových nevýpovědních, předpokládáme, že právě členění diskurzu v tomto pásmu tvoří předmět zkoumání syntaxe spontánního ústního projevu.

Jazykové jevy lze vyhledávat též prostřednictvím jazyka samého, navrhuje proto vydělovat jednotlivé episémiony nižší úrovně dvěma dotazovými testy. Dotazový test například uplatnil František Daneš při zkoumání aktuálního členění věty a tematickou výstavbu promluvy (Daneš 1968). Pro stejné účely a navíc v rámci bádání o negaci a o presupozici jej bohatě použil Sgallův kolektiv, zejména Eva Hajičová (Hajičová, 1975; Hajičová, 1993).

První pokusy zjišťování episémionů pomocí dotazových textů se ukázaly úspěšné. K tomu bylo nutno vypracovat vhodnou metodu, která umožňuje nejen episémiony vydělit, nýbrž též popsat jejich funkce a vztahy s kontextem. Popis metody si vyžaduje víc prostoru, než nabízí tento sborník. Případní zájemci najdou detailní popis v disertační práci dostupnou na webu, při čemž lze se vždy spojit přímo se mnou ([giorgio \(ad\) cadorini \(tečka\) org](mailto:giorgio@ad.cadorini.tečka.org)).

Résumé

Šabršulův lingvistický systém je jeden z mála, které si důsledně všimají, že jazykový projev je zpravidla ústní. Při popisu členění jazyka se Šabršula neomezuje – jak tomu bývá u většiny autorů – na psanou podobu textů, nýbrž navrhuje jednotky vhodné pro různé komunikační kanály i media. Zvláště užitečné při rozboru spontánních mluvených textů se jeví jednotky „diskurz“ a „episémion“. Definice episémionu je dostatečně pružná, aby mohla pokrýt různorodé spektrum jazykových jevů, které se vyskytují mezi rovinou pojmenovacích jednotek a rovinou obsahově-pragmatických celků. Proto se episémion nabízí jako základní jednotka pro bádání o syntaxi spontánních mluvených textů.

Šabršulas's linguistic system is one of a few systems which consistently take notice of the fact that a language expression is usually an oral one. In the language segmentation description, Šabršula does not stick to the written form of texts only, as it occurs with most authors, but he suggests units that are suitable for various means of communication. Especially the units "discourse" and "episemion" seem to be useful in the analysis of spontaneous spoken texts. The definition of episemion is flexible enough to cover the miscellaneous spectra of language phenomena which occur between the naming unit level and the content-pragmatic unit level. Therefore, episemion comes forward as a basic unit for research into the syntax of spontaneous spoken texts.

Literatura

- BOSÁK, C., CAMUTALIOVÁ, I. (1967), "K výstavbě dialogu". In: *Slovo a slovesnost*, XXVIII, 237-245.
- BRČÁKOVÁ, D. (1973), "Mezivýpovědní sepjatost v ruském mluveném projevu". In: V. Barnet a kol. (usp.), *Studia Slavica Pragensia*. Akademiku Bohuslavu Havránkovi k osmdestinám, 225-230.
- CADORINI, G. (1999), *K teorii syntaxe založené na spontánních mluvených textech* (na furlanském materiálu). Praha. Disertační práce. [<http://www.cadorini.org/giorgio/dotorat>]
- COMENIUS, J. A. (1657a), *Opera didactica omnia*. Amsterdami. Recudatio: Pragae, 1957.
- COMENIUS, J. A. (1657b), "Novissima linguarum methodus. Fundamentis Didacticis solidè uperstructa: Latinae L. exemplò realiter demonstrata: Scholarum usibus jam tandem examussim accomodata: Sed & insuper aliis Studiorum generibus magnò usu accomodanda. Ante tamen Eruditorum iudicio publico exposita, seriisque ac severis censuris submissa". In: *Comenius*, 1657a, tomus I, pars II.
- DANEŠ, F. (1968), "Typy tematických posloupností v textu. Na materiále českého textu odborného". In: *Slovo a slovesnost*, XXIX, 125-141.
- FRANCESCHINI, R. (1998), *Riflettere sull'interazione*. Un'introduzione alla metacomunicazione e all'analisi conversazionale. Milano.
- HAIČOVÁ, E. (1975), *Negace a presuposice ve významové stavbě věty*. Praha.
- HAIČOVÁ, E. (1993), *Issues of sentence structure and discourse patterns*. Praha.
- KOŘENSKÝ, J., HOFFMANNOVÁ, J., JAKLOVÁ, A., MÜLLEROVÁ, O. (1987), *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. Učební text pro výběrové semináře filologických oborů. České Budějovice.
- MATHESIUS, V. (1947), "Několik slov o podstatě věty". In: *Id. Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, 224-233.
- MÜLLEROVÁ, O. (1979/83), *Komunikativní složky výstavby dialogického textu*. Praha.
- MÜLLEROVÁ, O. (1994), *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha.
- SKALIČKA, V. (1948), "The need for a linguistics of la parole". In: *Recueil linguistique de Bratislava*, vol. I, 21-38.
- SKALIČKA, V. (1960), "Syntax promluvy (enunciace)". In: *Slovo a slovesnost*, XXI, 241-249.
- ŠABRŠULA, J., KREJZOVÁ, A., SVOBODOVÁ, J. (1983), *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha: Univerzita Karlova.